

Saodat KAMBAROVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsent, p.f.f.d. (PhD)

E-mail: s_qambarova@mail.ru

TDTU dotsenti, f.f.n., I.Rustamov taqrizi ostida

ADABIYOTNI FAN VA SAN'AT TURI SIFATIDA O'QITISHGA DOIR YONDASHUVLAR TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada adabiyotning muayyan xalq tili, madaniyati va an'analarini o'zida mujassam etishi barobarida uning kitobxon his-tuyg'ulariga ta'siri, so'z san'at sifatidagi muhim vazifalarini o'rganish mazmuni yoritiladi. Xususan, estetik, tarbiyaviy, aksiologik, kognitiv va gedonistik funksiyalari o'quvchilarning intellektual va ma'naviy tarbiyasiga ta'siri nuqtayi nazaridan tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: So'z san'ati, estetik funksiya, tarbiyaviy funksiya, aksiologik funksiya, kognitiv funksiya, gedonistik funksiya.

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ПРЕПОДАВАНИЮ ЛИТЕРАТУРЫ КАК НАУКЕ И ИСКУССТВУ

Аннотация

В статье освещается содержание изучения важных функций литературы как искусства, ее влияние на чувства читателя, так как она воплощает в себе определенный национальный язык, культуру и традиции. В частности, эстетическая, воспитательная, аксиологическая, познавательная и гедонистическая функции анализируются с точки зрения их влияния на интеллектуальное и духовное воспитание учащихся.

Ключевые слова: Искусство слова, эстетическая функция, воспитательная функция, аксиологическая функция, познавательная функция, гедонистическая функция.

ANALYSIS OF APPROACHES TO TEACHING LITERATURE AS A SCIENCE AND ART

Annotation

The article discusses the content and functions of studying literature as an art, its influence on the feelings of the reader, as it embodies a certain national language, culture and traditions. In particular, aesthetic, educational, axiological, cognitive and hedonistic functions were analyzed from the point of view of their impact on the intellectual and spiritual education of students.

Key words: Art of words, aesthetic function, educational function, axiological function, cognitive function, hedonistic function.

Kirish. Adabiyot – ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan barcha yozuvlar; ko'proq keng tarqalgan ma'noda-badiiy adabiyotning qisqartirilgan belgisi. Adabiyotshunoslik fan sifatida 19-asrning boshlarida paydo bo'lgan. Albatta, antik davrdan beri adabiy asarlar mavjud edi. Aristotel birinchi bo'lib o'z kitobida ularni tizimlashtirishga harakat qildi, birinchi bo'lib janrlar nazariyasi va adabiyot turlari nazariyasini (epik, drama, lirika) tahlil qilgan. Adabiyotshunoslik dunyoning turli xalqlarining badiiy adabiyotini o'z mazmuni va ularni ifoda etuvchi shakllarining xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi. Adabiy tanqid mavzusi nafaqat badiiy adabiyot, balki dunyoning barcha yozma va og'zaki badiiy adabiyotini o'z ichiga oladi. Adabiyotshunoslik fan sifatida adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidni o'z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotning so'z san'ati sifatida inson his-tuyg'ulariga ta'sirini boshqa bir fan xususiyatlari bilan almashtirib bo'lmaydi. Zero, san'at dunyoni o'zlashtirishning o'ziga xos usulidir. Adabiyot makon va zamonda tor, insonni voqelikda yashayotganda olgan tajribasini boshdan kechirishga majbur qiladi.

Rus faylasufi va madaniyatshunosi M.S.Kagan ta'kidlaganidek, "san'at faqat o'zi uchungina bo'lgan vazifani – o'zi yaratgan "badiiy voqelik"ni boshdan kechirish, odamlarni o'z davri va o'z xalqi madaniyatiga va shu orqali insoniyat madaniyatining asosiy, o'zgarmas mazmuniga ega bo'lish kuchi bilan bajaradi" [4].

Olimlar adabiyotning: estetik, tarbiyaviy, aksiologik, kognitiv va gedonistik kabi beshta asosiy funksiyasini ajratib ko'rsatadilar. Bu borada metodist olim Q.Yo'ldoshev adabiyotning muloqot-kommunikativ, baholash-aksiologik,

tarbiyaviy-axloqiy, zavqlantirish-hedonistik hamda bilish-gnoseolik kabi vazifalarini qayd etadi. Ularni nomlanishiga qarab emas, balki tartiblashtirishning ham ma'no jihatdan ahamiyati va muhimlik darajasiga urg'u qaratadi. Olimning fikricha, "Adabiyotning funksiyalarini tayin etish va tasnif qilishda badiiy adabiyotning vazifasiga kirishi mumkin bo'lgan deyarli barcha qirralarni hisobga olgan holda ish ko'rish xolis ilmiy to'xtamga kelish imkonini beradi. Buning uchun turlicha fikrlarni inkor etish o'rniga ulardagi yetakchi sog'lom jihatlarni imkon qadar birlashtirish yo'lidan borish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilinganda, hodisaning ko'proq belgilarini hisobga olish imkoni yuzaga keladi" [6].

Quyida ularning har biri xususida alohida so'z yuritiladi. Adabiyotning estetik funksiyasi alohida ahamiyatga ega. Chunki bilim, tarbiya, e'tiqodni shakllantirish, his-tuyg'ularni rivojlantirish adabiyotda faqat o'ziga xos usul va vositalar bilan, estetik idrokdan tashqarida esa, san'at sifatida amalga oshirilmaydi, balki uning funksional yo'nalishi orqali amalga oshiriladi. Estetika dunyoni manfaatli nuqtayi nazaridan emas, balki go'zallik qonunlariga ko'ra baholaydi. Shuning uchun ham estetik baholash umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liq bahodir.

Yu.S.Borevning fikricha, "Estetik ta'sir "adabiyot va san'at xususiyatlarining asosiy immanent mohiyatlaridan biri bo'lib, u shaxsning ijodiy ruhini, ijodiy boshlanishini, go'zallik qonunlariga muvofiq ijod qilish istagi va qobiliyatini rag'batlantiradi va qabul qiluvchining qadriyat yo'nalishlarini shakllantiradi, uning badiiy didi, qobiliyat va ehtiyojlari doirasida ish ko'rishni taqozo etadi" [1]. Masalan, boshlang'icha sinflarda o'rganiladigan "Tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar" mavzusi kichik maktab o'quvchilarini tabiat

hodalarning belgilari bilan tanishtiradi: sovuq tushishi, barglarning rangini o'zgartirishi, qushlarning uchib ketishi, bu mavsumda odamlarning harakatlari, hosilni yig'ish, qishga tayyorgarlik ko'rish zarurati va boshqalarga diqqat qaratishni taqozo etadi. Badiiy adabiyot inson idrokidagi tasvirlar haqida, tabiatning go'zalligi, doimo jonlanib o'zgarib boradigan tabiat va inson hayotining cheksizligi haqida hikoya qiladi va h.k. Zero, inson va tabiat hodisalari – san'atning abadiy mavzularidan biri. "San'atning mavzusi tabiatdagi o'zgarishlar emas, balki bu o'zgarishlarning shaxs tomonidan idrok etilishi, cheksiz o'zgarishlari jihatidan qimmatlidir" [5].

Adabiyotning aksiologik (baholash) va tarbiyaviy vazifalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Kundalik turmushni tasvirlash, hayotiy vaziyatlarni qayta yaratish, qahramonlarning xatti-harakatlari, kechinma va mulohazalarini ifodalash kabilarni yozuvchi bir vaqtning o'zida baholaydi, chunki matndagi har bir so'z muallifning tuyg'usi, dunyoga qarashlarga singib ketadi: "...asarda badiiy bayon va salbiy baholarning butun bir tizimi shakllangan... Har bir asar idrok etuvchining ongida ma'lum bir qadriyatlar tizimini, ma'lum turdagi hissiy-qadriyat yo'nalishini olib boradi va o'rnatishga intiladi"[3; 9-b.]. Lekin adabiyotning tarbiyaviy vazifasi mantiqiy o'zlashtirish, ma'lum qadriyatlar tizimini qabul qilish, xulosa tarzida asardan "chekinish" degani emas; balki o'quvchining faoliyatida to'plangan va mantiqiy tartibga solinishi mumkin bo'lmagan ma'naviy tajriba bilan tanishishi natijasida yuzaga keladi. Bu haqda adabiyot fanidan Milliy o'quv dasturi loyihasida san'atning tabiat insonparvarligi, u o'zaro ziddiyatlarni yengib o'tishga yordamlashishi, yuqori natijalarga erishishga turtki berishi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiy tanqidda badiiy asarni o'rganishda tarixiy-adabiy va tizimli-funksional kabi ikkita asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi, asarni adabiy jarayon, davr kontekstida o'rganishni nazarda tutsa, ikkinchisi – asosiy e'tiborni asarga tizim sifatida qaratib, davrning alohida elementlarining ko'p tomonlama va ko'p bosqichli aloqalarini o'rganishni nazarda tutadi. Zero, matn, ularning o'zaro ta'siri bir butunlikni keltirib chiqaradi. Agar adabiy tanqidda bu yondashuvlar parallel ravishda mavjudligi mumkin bo'lsa-da, maktab adabiy ta'limi jarayonida alohida asarlarni mustaqil estetik davr, adabiy yo'nalish, adabiy jarayon sifatida idrok etishdan bosqichma-bosqich yuksalish kuzatiladi.

Tahlil va natijalar. Bizningcha, adabiyotning kognitiv vazifasi matndan faktik ma'lumotlarni ajratib olish bilan cheklanmaydi. Adabiyot ilm-fan uchun mavjud bo'lmagan narsalarni tan oladi, chunki u dunyoni boshqacha tanitadi. Ilmiy bilimlar voqelikni qismlarga ajratadi va tahlil qiladi, muhim xususiyatlarni ajratib ko'rsatadi, shaxsdan mavhumlanadi, o'ziga xos tushunchalar bilan ishlaydi. Adabiyot san'at sifatida ikkinchi – badiiy voqelikni yaratish yo'lidan boradi. Shuning barobarida, hayot konkret-sezgi shakllarda, obrazlarda yaxlit tarzda qayta yaratiladi. "Badiiy obraz – bu badiiy adabiyot yordamida yaratilgan va estetik ahamiyatga ega bo'lgan inson hayotining konkret va ayni paytda umumlashtirilgan tasviri"dir.

Tasvir, konsepsiyadan farqli o'laroq, hodisani individualligidan mahrum qilmasdan umumlashtiradi. Tasvirda noaniqlik va soddalik bo'lishi mumkin, shuning uchun u tushunish va assimilyatsiya qilishni emas, balki empatyani, aks ettirishni, ma'no izlashni, talqinni talab qiladi. Masalan, umumta'lim maktablari 9-sinfida o'rganilishi rejalashtirilgan Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasidan o'quvchi nima oladi? Bosh qahramon Bayna momo umrining intihosigacha nimani kutib yashaydi, nimadan umidvor bo'ladi? U butun hayotini faqat achchiq xotiralar bilan almashdimi? Faktlar qatlami yangi va qiziqarli ma'lumotlarni o'z ichiga olmaydi. Hikoya o'quvchiga turli xil

bilimlarni beradi, hamdardlikka undaydi. Yolg'izlikning achchiqligi, boshqa odamni tushunish qanchalik qiyinligi, tiriklikning qadri, ezigulikning kuchi haqida o'ylashga undaydi. Lekin bu tuyg'uni asar g'oyasi, muallif niyati, obrazlilikni badiiy qonunlar asosida idrok etgan o'quvchiga o'zlashtira oladi. Badiiy matnning estetik assimilyatsiyasiga adabiyotning ham kognitiv, ham tarbiyaviy, ham g'oyaviy, ham gedonistik funksiyalarini amalga oshirishga olib kelishi mumkin.

San'atning gedonistik funksiyasi – go'zallikdan estetik zavqlanish, uyg'unlik topishdan ma'naviy zavq olish, borliq ziddiyatlarini badiiy yengish funksiyasi adabiy ta'lim uchun muhim ahamiyatga ega. Adabiy o'qish davslari o'quvchida san'at bilan ruhiy muloqot qilishdan zavqlanish tajribasini berish uchun mo'ljallangan. Badiiy funksiyalarni amalga oshirish, asosan, o'quvchi va yozuvchining qanday muloqot qilishiga, kitobxonning o'qish madaniyatiga hamda asarning saviyasi o'quvchi tomonidan qay darajada idrok qilinishga bog'liq.

Adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichiga xos xususiyatlar asarga tizimli-funksional yondashishga mos keladi, chunki u, birinchidan, o'rta o'quvchi uchun asar matnidagi badiiylikka tabiiy yo'lni aks ettiradi. Ikkinchidan, asar matni o'quvchining diqqatini tortadigan asosiy omildir. Kichik hajmdagi matnlar o'rganilganligi va o'qish texikasini takomillashtirish qayta o'qishni talab qiladi. Adabiy yondashuv so'zga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni talab etadi, matnning sinchkovlik bilan tahlil qilish uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida butun asarni o'qituvchi rahbarligida qayta o'qish imkoniyati yo'q: eng muhimi, dars alohida qismlarni tanlab o'qish orqali uyda o'qilgan boblar materiallari bo'yicha suhbat sifatida quriladi. O'quvchi tahlil qilishga tayyorlanmagan bo'lsa, matnning yaxlitligini idrok etishni qiyinlashtiradi. Uchinchidan, kichik yoshdagi o'quvchilarning tarixiy va adabiy bilimlari yo'q, ularning o'qish va hayotiy tajribasi juda cheklangan, shuning uchun ham matn ularning asar haqidagi mulohazalari uchun deyarli yagona manba hisoblanadi. O'rta maktabda adabiy yondashuv zarur bilimlarni bosqichma-bosqich to'plash, asar va u yaratilgan davr o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishga imkon beradi, madaniy va (yoki) tarixiy bilimlarni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Adabiy tanqidda "badiiy matn", "badiiy asar", "badiiy olam" tushunchalari ajralib turadi, matnga asosiy komponent sifatida qaraladi. Ularsiz asarning mavjudligi haqida so'z bo'lishi mumkin emas, ammo asarning badiiy ta'siri nafaqat matnga, balki o'quvchining hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va estetik tayyorgarligiga ham bog'liq. San'at asari dunyoni badiiy olamga aylantirishning ikki qirrali jarayoni sifatida talqin qilinadi. "Asarning badiiy dunyosi olamdur, chunki u ichki jihatdan birlashtiruvchi ham bayonning predmetini, ham ma'lum ma'noda bayonning qabul qiluvchisi – "o'quvchi"ni yashirin, lekin tarkibiy qismlarini "o'zgartirmasdan o'z ichiga oladi", – deb yozadi M.M. Girshman [2; 21-b.]. Biroq, adabiyotshunoslar bu tushunchalarni baham ko'rar ekanlar, bunday bo'linishning shartlilikini ta'kidlaydilar. Bu esa estetik idrok etishdan ko'ra adabiyot nazariyasi rivojiga yangi sur'at bag'ishlaydi, unga faqat badiiy dunyoni butunligicha ochib beradi.

o'rtasidagi bog'liqlikdir. So'z madaniyatga bergan ma'nolarning yig'indisi sifatida qabul qilinadi. So'z orqali u dunyo madaniyatida umumiylar bilan amalga oshiriladi. Vizual madaniyat - bu vizual tarzda idrok etilishi mumkin bo'lgan madaniyat. Og'zaki madaniyat-insonning ehtiyojlariga ko'proq javob beradi-so'z, fikr ishi, shaxsni shakllantirish (ma'naviy dunyosi). Jiddiy munosabatni talab qilmaydigan madaniyat sohalari mavjud. Adabiyot asarlari insonning ichki

kuchlarining turli yo'llar bilan chuqur uyg'onishidir, chunki adabiyot materialga ega.

San'at ham so'z kabi ijodkorlikdir. She'riy tasvir tashqi shakl va ma'no, g'oya o'rtasidagi bog'liqlik bo'lib xizmat qiladi. Majoziy she'riy so'zda uning etimologiyasi qayta tiklanadi va yangilanadi.

Gegelning ta'kidlashicha, og'zaki san'at asarlarining mazmuni «nutq, so'zlar, til nuqtai nazaridan ularning mukammal kombinatsiyasi» orqali yetkazilishi tufayli she'riy tusga kiradi. Tasviriy badiiy adabiyotda bilvosita so'zlar yordamida etkaziladi. Yuqorida ko'rsatilgandek, ma'lum bir milliy tildagi so'zlar tasvirsiz belgilar-ramzlardir.

San'at asarlari hayot va shaxs, umuman insoniyat jamiyatining zarur mansubligini tashkil etadi, chunki ular ularning manfaatlariga xizmat qiladi. Biz zamonaviy jamiyatda rasmlarni ko'rishni, musiqa tinglashni, badiiy asarlarni o'qishni yoqtirmaydigan biron bir odamni tasavvur qila olmaymiz.

Xulosa. Asarning badiiy olamiga kirish yo'li har doim uning matnini chuqur o'rganishga bog'liq bo'lgani uchun o'quv tahlilining asosiy maqsadi ilmiy haqiqatni olish emas, balki estetik tajribani chuqurlashtirish, ayniqsa, adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichida "matn", "badiiy matn" tushunchalarini farqlash katta ahamiyatga ega. O'quv faoliyati uchun muhim narsa tizim sifatida matn ta'minlashdir. Bir qarashda asarni idrok etish juda oddiy masaladek tuyuladi, chunki matn o'quvchi hayotda muloqot vositasi sifatida foydalanadigan tilda yoziladi, ammo bu noto'g'ri taassurot. So'z hali badiiy matn tili emas, u badiiy obrazning qurilish materialidir. Badiiy matnda so'z va gaplarning o'zi emas, balki ularning butun asardagi maqsadi muhim ahamiyatga ega. Demak, badiiy asar g'oyasidan kelib chiqadigan metodik xulosa adabiy o'qish darslarida badiiy matn o'rganishga tizimli, funksional bo'lmagan yondashuv zarurligini tan olishdir.

ADABIYOTLAR

1. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. – М.: ООО «Изд-во Астрель», 2003. – 511 с.
2. Гиршман М.М. Анализ поэтических произведений А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Ф.И.Тютчева. – М.: Высшая школа, 1981. – 160 с.
3. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: учеб. Пособие. – М.: Флинта, 2007. – 248 с.
4. Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории // Педагогика культуры. 2005. – № 3–4. – С. 12–21.
5. Методика обучения литературе в начальной школе. Учебник. Под редакцией М.П.Воюшиной. – М.: Академия, 2010. – 288 с.
6. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2016. – 462 b.
7. Umumiy o'rta ta'limning Adabiyot fanidan "Milliy o'quv dasturi". Loyiha – 2. – T.: 2021. – 62 b.